

GENIUS LOCI

LASZLOVSZKY 60

edited by
Dóra Mérai
and

Ágnes Drosztnér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó

ARCHAEOLINGUA

Genius loci **Laszlovszky 60**

edited by

Dóra Mérai

and

**Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó**

Budapest 2018

The publication of this volume was generously funded by

CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

ISBN 978-615-5766-19-0

© by the Authors and Archaeolingua Foundation

2018

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13

www.archaeolingua.hu

Copy editing and language editing: the editors

Layout: Zsanett Kállai

Map: Viktor Lagutov, Zsuzsa Eszter Pető, Mária Vargha, István Gergő Farkas

Front cover design: Eszter Bence-Molnár

Table of contents

Tabula gratulatoria	v
Kiadói előszó	vi
Publisher's Preface	viii
Köszöntő	x
Salutation	xi

Boundaries, Frontier Zones / Határvonalak, határvidékek

ALEKS PLUSKOWSKI – ALEX BROWN – SEWERYN SZCZEPANSKI – ROWENA BANERJEA – DANIEL MAKOWIECKI What Does a Frontier Look Like? The Biocultural Dynamics of the Lower Vistula Borderland in the Middle Ages	2
STEPHEN POW The Mongol Empire's Northern Border: Re-evaluating the Surface Area of the Mongol Empire	8
IAN WOOD Two Roman Frontiers and Their Sub-Roman Afterlife	14

Crossing Borders / Határokon át

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT Gyulaírástól, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága	19
CRISTOPHER MIELKE A Queen's Crusading Connections: Yolanda of Courtenay, the Fifth Crusade, and the Military Orders	25
BÁRÁNY ATTILA Angol keresztes a magyar végeken: Robert de Champlayn	28
CRISTIAN GAȘPAR Trespassing Pigs, Sons of Whores, and Randy Dogs: Marginalia on a Medieval Document from Caransebeș/Karánsebes	32
VADAS ANDRÁS A kecskeméti marhahajtók megpróbáltatásai és egy végvár jóllakott őrsége	38
LÁSZLÓ KONTLER Borders and Crossings: A Jesuit Scientist in the Whirlwind of Enlightened Reform	41
PAUKOVICS GERGŐ Hajszá az örök fiatalságért. Dr. Voronoff és a dübörgő 20-as évek	45
PINKE ZSOLT – STEPHEN POW A Gangesz-deltából a globális porondra: történeti ökológiai szempontok a kolera kórokozó (<i>Vibrio cholerae</i>) elterjedési területének átalakulásához	50
MARCELL SEBŐK Tangible Cultural Heritage: The Early History of Blue Jeans	55

Inhabiting the Landscape / Élet a tájban

SÓFALVI ANDRÁS	
A Barcaság határai és 13. század eleji településképe a Német Lovagrend adományleveleiben	60
NIKOLINA ANTONIĆ	
The Hospitallers' Estate of Čičan and its Neighbors: Spatial Analysis Yields New Information	64
ÜNIGE BENCZE	
The Abbey of Meszes: New Insights on the Site Location	68
MÓGÁNÉ ARADI CSILLA – MOLNÁR ISTVÁN	
Kísérlet a bárdudvarnok-szentbenedeki premontrei prépostság környezeti rekonstrukciójára	72
BEATRIX ROMHÁNYI	
Monasteries along the Danube	77
PUSZTAI TAMÁS – P. FISCHL KLÁRA	
A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása	82
VIZI MÁRTA	
Komplex régészeti kutatás egy egykori dél-dunántúli mezőváros területén	89
BATIZI ZOLTÁN	
Fagyosasszony és Kammerhof	95
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS	
A középkori Kenderes településszerkezete	99
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához	103
ZATYKÓ CSILLA	
Eltűnt berzencei malmok	108
SZABÓ PÉTER	
Középkori cseh erdőgazdálkodás a choustníki uradalom erdőszámadásainak tükrében	113
ANDREA KISS	
Before and After the Great Heat and Drought of 1540: Multiannual Trends of Grape and Grain Harvest Dates in the Vienna Hospital Accounts	117
LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ	
“Kleine Fische, gute Fische” – But Sturgeon is Great	121
LYUBLYANOVICS KYRA	
Vad háziállat, házi vadállat: Számi rénszarvastartás a középkori és kora újkori Norvégiában	126
JUDITH RASSON	
Mountains in the Lifeways and History of Northern Macedonia	138
JEREMY MIKECZ	
Crossing the Abyss: The Apurímac Canyon at the Time of the Spanish Invasion of Peru (1533)	142

Busy Places / Nyüzsgő terek

PETROVICS ISTVÁN	
Újabb adatok Pécs késő középkori történetéhez	147
URBÁN MÁTÉ	
Lokális búcsújáró helyek a késő középkori Nyugat-Dunántúlon	151
BALÁZS NAGY	
The Marketplace of Csütörtök – A Local Market in Fourteenth-Century Hungary	156
KATALIN SZENDE	
The Sopron Fish Market	159
GERHARD JARITZ	
The Craftsman's Voice and Words in Late Medieval Austrian Urban Space	165

TABLE OF CONTENTS

ANA MARIA GRUIA Healthcare in Cluj in the Sixteenth Century: Overlapping Professions	168
ANA MARINKOVIĆ John Capistran's Mantle and the Early Propaganda of Franciscan Observant Cults in Dubrovnik	171
SABINA MADGEARU Ceremonial Space in Front of Medieval Buda: An Illuminated Fifteenth-Century French Vision	175
VÉGH ANDRÁS Óbuda látképeken	177

Layers of the Past / A múlt rétegei

KODOLÁNYI JUDIT Templomok és temetők a visegrádi Sibrik-dombon	181
ROSTA SZABOLCS Egy új lehetőség kapujában – tatárjáráskori védművek a Kiskunságban	186
BOTÁR ISTVÁN Árpád-kori edényégető kemence Csíksomlyón	193
PETAR PARVANOV Fire and Stone: Placing Flints in Graves in Late Medieval Kaliakra	197
GYARMATI JÁNOS Kumpi Wasi. Textilműhely egy inka tartományi központban	201
ZSUZSANNA PAPP REED Post It: Notes from Thirteenth-Century St Albans	207
VALERY REES The Salt of Genius: Marsilio Ficino on Food, Spices, and Nutrition	213
ROSSINA KOSTOVA The Mother of God Monastery near Varna, Bulgaria: More about Missionary Monasteries in Bulgaria in the Ninth and Tenth Centuries	217
DANIEL ZIEMANN The Imperial Abbey of Corvey in the Ninth and Tenth Century: At the Crossroads of Power	221
VIRÁGOS GÁBOR Kartal vagy Cyko? Kísérlet egy középkori nemesi család történetének rekonstruálására	226
TÓTH BOGLÁRKA – BOTÁR ISTVÁN A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezeteinek kormeghatározása	244
RÁCZ MIKLÓS Egy tiszazugi újkori négyosztatú ház – Dokumentálás és építéstörténet	248

Objects beneath Our Feet / Tárgyak a föld alól

LANGÓ PÉTER A Tiszakeszi-Szódadombon talált kora Árpád-kori kereszt	254
RÁCZ TIBOR – NAGY BALÁZS Tatárjárás kori kincslelet Jászkarajenőről	258
SZENDE LÁSZLÓ Lehetett-e hadijelvény a csajági kereszt?	267
NÓRA UJHELYI Thoughts about Medieval Book Fittings from the Castle of Visegrád	270
MÁRIA VARGHA – THOMAS KÜHTREIBER Treasures of the “Lower Ten Thousand”? Hoards of Iron Objects	273

TABLE OF CONTENTS

K. NÉMETH ANDRÁS „Sarlóját ez okért bőszen fegyverré köszörülte” Késő középkori kiegyenesített sarló Kospa falu helyéről	280
MAXIM MORDOVIN A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok	285
TÜNDE KOMORI Ottomans in Pest in the Light of “Luxury” Ceramics: Four Cups from Kígyó Street	289
WICKER ERIKA A 17. századi rácszentpéteri kincslelet	294

Marking the Place / Helyek és jelek

CSERNUS SÁNDOR Keresztes családtörténet és kőbe vésett emlékezet	300
LŐVEI PÁL A pilisszántói keresztes kő legendája	305
MÉRAI DÓRA Sügérek a Nyárádmentén: Sigér Mátyás síremléke leporolva	311
VESZPRÉMY LÁSZLÓ A bambergi lovas szobra és Szent István	316
TAKÁCS MIKLÓS A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány	321
ANNELI RANDLA What and Whom Should We Remember? The Case of the Teutonic Order’s Church and Castle in Pöide, Livonia	325

Heritage Sites, Sacred Places / Örökségi helyszínek, szent helyek

ALEKSANDAR PANTIĆ The Ambiguity of Heritage Interpretation: A Late Roman Tomb in Brestovik, Serbia	330
GYÖRGY ENDRE SZÖNYI Rocamadour: Monastic Center, Pilgrimage Place, Art Historical Interest, World Heritage Site	335
KATEŘINA HORNÍČKOVÁ A Penitent Judas Iscariot: An Exemplum of Christian Morals on the Eve of Hussitism?	339
JAMES PLUMTREE Buddha, Lenin, and the Prophet Muhammad Approaching the Landscape and Cultural Heritage of Issyk-Ata	343
ROBERT SHARP The Thames Estuary: The Cultural Heritage and Memory of the Thames Estuary at Southend-on-Sea	349
ESZTER SPÄT Constructing Religio-Ritual Heritage: The New Shrine of Shekhsê Batê in Khetar, Northern Iraq	353
ZSUZSANNA RENNER Delhi, Old and New: Changing Cityscapes and the Cultural Heritage of India’s Capital City	357
FELD ISTVÁN Pseudovár vagy történeti rekonstrukció?	364
ILON GÁBOR A velemi régészeti témaparkról	371
WOLLÁK KATALIN Örökség alapú fejlesztés Kölkeden	374

TABLE OF CONTENTS

Places of Memory / Az emlékezet helyei

JÁNOS BAK	
Nádor 20 Capriccio	380
SZENTPÉTERI JÓZSEF	
Pilistől Tételig. Elektronikus levélféle a 60 esztendő's Laszlovszky Józsefnek	382
RICHARD HODGES	
Scarlino in the 1980s, Forty Years On	386
KLANICZAY GÁBOR	
Egy hozzászólás Kremsben	390

A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása

P. FISCHL KLÁRA* – PUSZTAI TAMÁS**

Tanulmányunkban a dél-borsodi mikrorégió településstruktúráját kívánjuk összehasonlítani a Kr.e. 3. évezred végétől a 2. évezred közepéig tartó bronzkori és a Kr. u. 14-15. századi időszakban. A vizsgált mikrorégió, a Bükk hegység folyóvölgyekkel tagolt déli hegylábi zónájától a Tiszáig nyúló Dél-Borsodi síkság, Északkelet-Magyarországon található (1. kép). A megtelepülés számára két fontos területet jelölhetünk meg:

- I. hegylábi régió
- II. síksági régió

Ezeket tovább tagolhatjuk:

1. a Bükk hegységből lefutó, a két területet összekötő patakok élő- és elhagyott medrei,
2. a folyóparti homokhátak,
3. a folyók által rendszeresen vízzel elöntött, nagy kiterjedésű területek, vizenyős rétek.

Az Alföld pereméről a Bükk fennsík tetejéig négy lépcsőben jutunk el:

- a) a síkság és a hegyláb találkozása,
- b) hegylábi dombok,
- c) déli Bükk,
- d) magas Bükk.

A kiindulási pontot a két korszak települései és tájhasználati szokásai között megtalálható azonosságok és különbségek jelentették. A Kárpát-medence történetében e két korszak sok azonos építészeti megoldást mutat: a településeken felmenő falú, vázszerkezetes, fa és föld konstrukciójú házakat találunk, többnyire azonos méretekkel. Mindkét korszakban jellemző a kötött településstruktúra, mely a rend képét sugallja. Ezzel szemben a két korszak közötti időszakból mind a felmenő falú házak, mind a kötött településstruktúra csak elszórt esetekben figyelhető meg

a régészeti forrásokban ezen a területen. A megélhetés alapja mindkét periódusban a település közvetlen határának a hasznosítása volt.

A dolgozat célja a Bükk-hegység és a Tisza folyó közötti terület két eltérő korszakban megfigyelt településszerkezeti jelenségeinek és tájhasználatának összevetése. Mik lehettek az azonos és mik lehettek a különböző szabályok?

Az összehasonlító vizsgálatot az alábbi szempontok alapján végeztük el: 1. a települések belső szerkezeti tagolása; 2. a településeket alkotó épületek; 3. a települések elhelyezkedése; 4. a települések hálózata, hierarchiája.

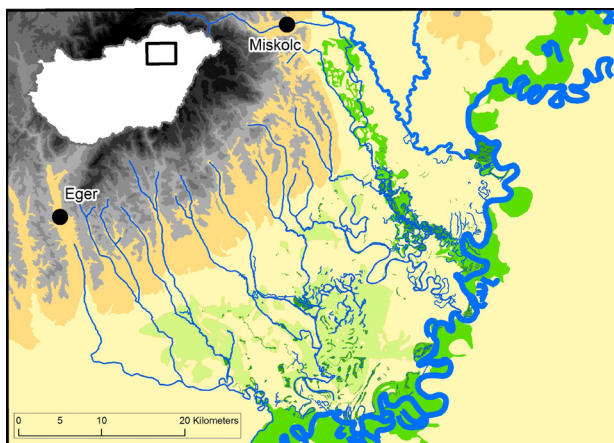
Bronzkor

1. A települések belső szerkezeti tagolása

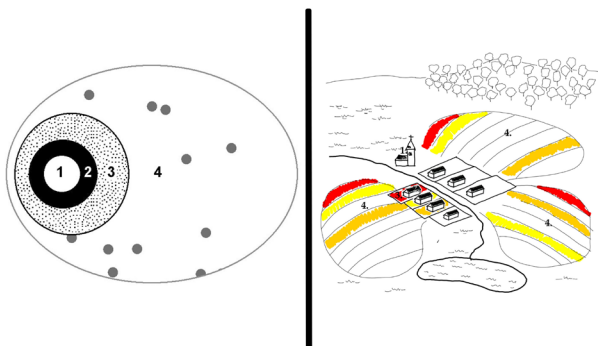
A vizsgált terület településstruktúráját és hálózatát 2012 óta a BORBAS projekt kutatja, mely a Miskolci Egyetem, a miskolci Herman Ottó Múzeum és az Universität Köln együttműködése.¹ Az eddigi, roncsolásmentes módszerekkel elért eredmények alapján egy sűrű településhálózatot sikerült kimutatni azonos belső felépítésű településekkel a bronzkor vizsgált időszakában. E települések minden esetben rendelkeznek egy belső, többrétegű lakóövezettel, mely az esetek egy részében valódi tell, míg a legtöbb esetben csak tellszerű rétegvastagságot mutat. Ezt a részt egy mesterségesen kialakított, kör alakú árok veszi körül. Nagy valószínűséggel az árokból kitermelt föld képezi az alapját az árkon kívüli lakóövezetnek. Ez a települési rész több esetben magasabb térszínen helyezkedik el a mai viszonyok alapján, mint a középső magterület. Rajta általában a belső települési rész házaival megegyező méretű házak állnak több sorban, nagyon gyakran az árok vonalát követve, koncentrikus elrendeződésben. A házakon kívüli külső öv gödörrel jellemezhető, feltételezéseink szerint

* Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Régészeti és Östörténeti Tanszék, Miskolci Egyetem

** Magyar Nemzeti Múzeum

► **1. kép.** A kutatási terület domborzati és vízrajzi viszonyai. A 19. századi vízrendezés előtti állapot rekonstrukciója (Készítette: Pusztai T.)

► **2. kép.** A bronzkori és a középkori települések belső felépítése. Bronzkor: többretegű településmag (1), árok (2), külső települési rész házakkal (3), külső településrész gödrökkel (4); Középkor: templom (1), ház (2), jobbágytelek (3), külső, közös használatú területek (4) (Készítette: Pusztai T.)

tároló- vagy munkafunkcióval rendelkezhetett. Szemben a középkori települések határhasználatára vonatkozó ismereteinkkel, a bronzkori településeken a házakon kívüli külső övön túli határhasználatra nincs adatunk. Természetesen az általános modell mellett minden településnek megvannak a sajátosságai, de az összetett struktúra, a négy alkotóelem és a koncentrikus felépítés nagy hasonlóságot mutat (2. kép). A települések összmérete meghaladja a 10 hektárt; belső, árokkal körülvett részük mérete gyakran 1 hektár vagy az alatt marad, de a legnagyobbak sem érik el a 2 hektárnyi területet.

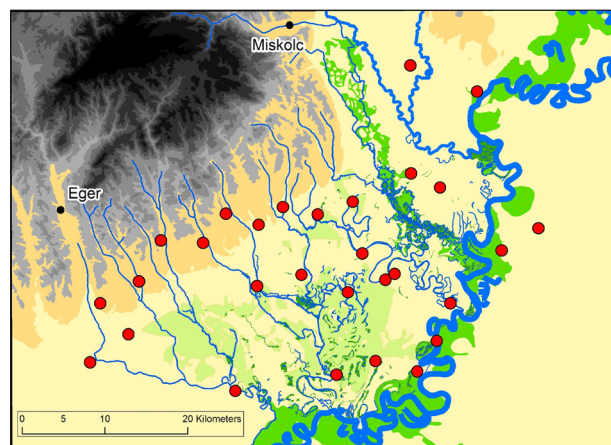
Az ilyen típusú, összetett szerkezetű, többretegű, belső települési maggal rendelkező települések képezik a bronzkor adott időszakában a települések standard típusát. Jelenlegi ismereteink alapján nem rekonstruálhatunk köréjük egyrétegű, úgynevezett szatelit településhálózatot.

2. A településeket alkotó épületek

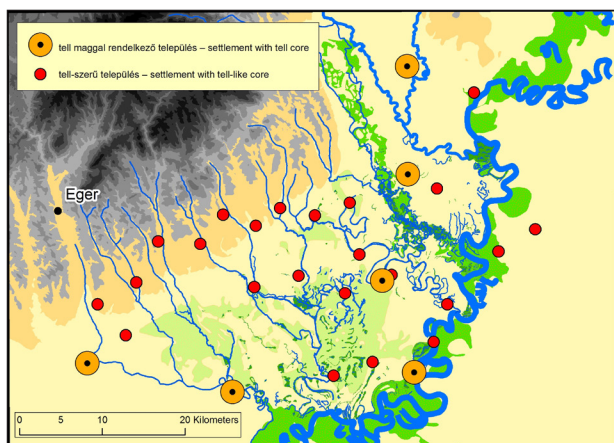
A geofizikai kutatások alapján a kimutatható épületek 4-6 m szélesek és 10-12 m hosszúak, több helyen jól megfigyelhetően kétosztatúak.² Ezek az adatok jól illeszkednek az ásatásokból ismert, teljesen feltárt, vagy rekonstruálható házmeretekhez.³ Tájolásuk nem egységes, hiszen a körformához igazodva, koncentrikusan elhelyezett házak mind más irányban állnak. Egyes esetekben a külső, 4. övezetben is megfigyelhetők épületek, melyek sorokba rendeződnek. A házmeretek a külső és belső lakóterületeken megegyeznek.

3. A települések elhelyezkedése

A települések a hegylábi régió folyóvölgyeiben és a síkság folyópartjain egymástól 5–10 km-es távolságban helyezkednek el. Jelenlegi ismereteink szerint számuk a vizsgált területen belül 27. Az eddigi kutatások alapján azonos korszakban lakták őket, de pontos datálásukra még nem került sor. A hegylábi völgyekben egy-egy bronzkori település található, a völgy teraszainak szélén. A síkvidéki települések a folyók egykori partján (Kánya-Rima, Csincse, Rigós-Énkes, Hejő, Sajó) több vonalban sorakoznak (3. kép). Több esetben megfigyelhető, hogy a síkvidéki települések olyan szorosan a folyók partján állnak, hogy a központi részt övező árokba bevezették a vizet (Szakáld-Testhalom, Borsodivánka-Nagyhalom).⁴ A települések közösségeinek forrásterülete tehát egy 5 km sugarú körnél kisebb terület lehetett.

► **3. kép.** Bronzkori településhálózat Kr.e 2200-1600 között (Készítette: Pusztai T.)

► 4. kép. Tell és tellszerű maggal rendelkező, összetett szerkezetű bronzkori települések (Készítette: Pusztai T.)

4. A települések hálózata, hierarchiája

A bronzkori összetett szerkezetű települések között a roncsolásmentes módszerrel végzett kutatások alapján két alapvető kategóriát tudunk megkülönböztetni: valódi telleket és ún. tellszerű településeket.⁵ E két típus belső felépítése és az egyes részek mérete nagyjából azonos. A különbség, hogy míg a tellek gyakran 4 m vastag rétegsorral rendelkeznek, addig a tellszerű települések belső magjának rétegvastagsága csupán 1-1,5 m körül van (4. kép). A települések belső szerkezete és eloszlása a tájban elsősorban egységes és egyenletes képet mutat, ami egy inkább heterarchikus, falusias településképet sugall. A bronzkori társadalom felépítésének rekonstrukciójához használt egyik kiindulási alapelv szerint a sírokban megfigyelték alapján feltételezhető társadalmi különbségek mellett a településszerkezetben megfigyelhető alá- és fölérendeltség, vagyis hierarchia bizonyítaná a társadalom belső szerkezetének rétegzettségét. Az eddig ismert (tell- és szatelit települések ket-tősségére felépített) településhálózat alapján felrajzolt, általánosan használt bronzkori társadalmi modell egy hierarchikus társadalom képét mutatja. Ebben a struktúrában a tell- településeknek kiemelt, központi szerepe van.⁶ Az eddig bemutatott adatok alapján a hagyományos régészeti kategóriák szerint a vizsgált mikrorégióban tell-települések találhatók, ezek azonban összetett belső struktúrájú lakóhelyek, melyek mérete, épületei, földrajzi helyzete, egymástól való távolsága és ennek következtében nyersanyag-forrás-területe is hasonló.

Középkor

1. A települések belső szerkezeti tagolása

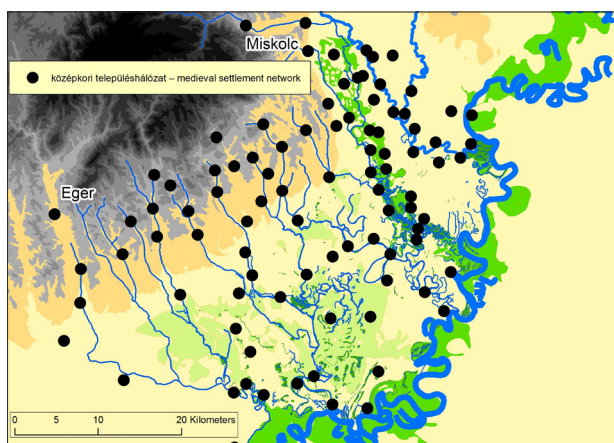
A 13. század végére rögzült a településeken, a falvakban lévő telkek és házak helye. A telkeken álló lakóházak, gazdasági épületek, a közterületen álló középületek alkották a falu belsőségét. A telkek az utcákra rendeződtek.⁷ A településen belüli telkek használatához kapcsolódott a falu határában található szántóföldek és rétek használata is. A településen a faluban lévő belső telkekhez a falu határában azonos méretű külsőség tartozott. A falu határát dűlőkre osztották. Minden családnak minden dűlőben volt egy-egy parcellája. A település határában voltak a közös használatú részek (2. kép). A külső parcellák művelését a faluközösség szabályozta.

2. A településeket alkotó épületek

Szemben a 11–13. századból megismert egyhelyiséges falusi épületekkel, a 14. századtól kezdődően a Kárpát-medencében – az egysejtű épületek további megléte mellett – többnyire két- vagy háromosztatú házakról vannak már régészeti információink.⁸ A vizsgált területen végzett feltárások alapján a házak jellemzően 4 × 6 m és 5 × 12 m közötti alapterülettel épültek fel. A házak vázszerkezetes fallal készültek: egy alapozási árokba szabályos közönként oszlopokat ástak, a közöttük lévő árokszakaszbba karók kerültek. Az oszlopok és karók között vesszővel fonták be, és az így kialakított vázszerkezetes falat sárral tapasztották be.

3. A települések elhelyezkedése

A Tisza folyó és a Bükk-hegység közötti terület 15. századi településeinek hálózata igen jól ismert. A középkori falvak egy része ma is élő település, egy részük pedig – főképp a 16–17. században a török háborúk során – elpusztult. A 15. századi településrendszert – a településeket és azok határait – történeti források alapján Engel Pál rekonstruálta.⁹ Az elpusztult falvak helye, kiterjedése, szerkezete régészeti módszerekkel jól kutatható. Az Engel-féle rekonstrukciót az elpusztult falvak esetében a régészeti topográfia eszközeivel, valamint levéltári források segítségével részben pontosíthatjuk, részben módosíthatjuk.¹⁰ Dolgozatunkban a településhálózat vizsgálatához Engel Pál térképét vettük alapul,

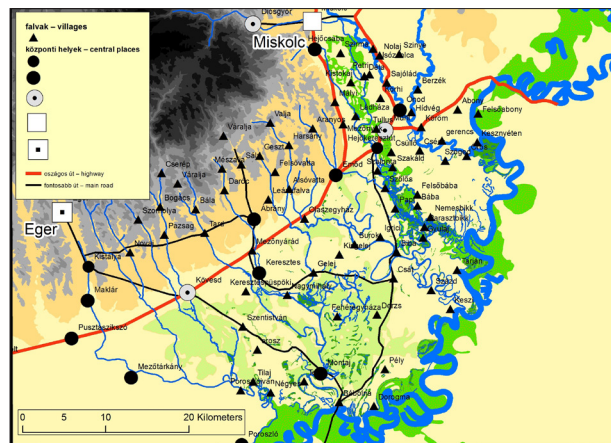
► 5. kép. Középkori településhálózat a 14-15. században (Készítette: Pusztai T.)

amely ugyan – országos áttekintő voltából adódóan már csak a léptéke miatt is – a régészeti topográfia előrehaladtával párhuzamosan több helyen módosításra szorul majd, de így is lehetőséget ad a településhálózat szabályszerűségének a vizsgálatára. Területünkön a vizsgált korszakban kb. 87 település határozható meg (5. kép). A települések a Sajó folyó völgyében és a hegylábi patak völgyekben igen sűrűn helyezkednek el. A falvak egymástól átlag 2-3 km-re, míg az alföldi területeken 4-6 km-re vannak.

4. A települések hálózata, hierarchiája

Az írott források alapján vizsgált, a mikrorégióban található középkori települések jó része falusias település. A középkori jog szerint lakosaik mind jobbágyok. Szabad királyi város, szabad polgárokkal nincs ezen a területen.

A középkori – jogi értelemben vett – város kialakulása előtt is léteztek azonban olyan települések, amelyek környezetük számára gazdasági, társadalmi, igazgatási, kultikus szempontból központi funkciókat láttak el. Ezek osztályozására a történészek ún. kritériumnyalábokat dolgoztak ki: a központi funkciónak minél több kritériuma mutatható ki egy ilyen helységben, annál nagyobb szerepet játszik a településhierarchiában. Dél-Borsod középkori településeinek ilyen szempontú vizsgálatát Kubinyi András végezte el. Vizsgálta, hogy a települések központjai voltak-e a földesúr uradalmának, volt-e szerepük a bíraskodásban, a pénzügyigazgatásban, az egyházi igazgatásban, milyen volt a jogi helyzetük. Vizsgálta, hogy milyen egyházi intézmények voltak a településen, hányan jártak a településről külföldi egyetemre,

► 6. kép. Középkori településhálózat az utakkal és a központi helyekkel (Készítette: Pusztai T.)

volt-e csomóponti helyzete az úthálózatban, tartottak-e ott vásárokat.¹¹ A 10 kritérium alapján e rendszerben, a Tisza és a Bükk-hegység között található 76 falusias jellegű település mellett 11 települést lehet meghatározni, melyek központi szereppel bírhattak. Ebben az osztályozási rendszerben a településhierarchia nem csak kétszintű. A központi funkciók megléte vagy hiánya alapján e települések tovább is osztályozhatók, területünkön öt szintre (6. kép), a központi helyet betöltő falu és a kis középváros között.¹²

A központi helyek túlnyomó többsége (Kövesd, Emőd, Muhi, Miskolc) egy földrajzilag igen jól meghatározható vonalon, a Bükk-hegység és a síkság találkozására mentén futó országos kereskedelmi út mentén (vásárvonal) sorakoznak (6. kép). Ez az út Budáról indul ki, a Bükk hegység lábainál elhaladva három irányba vezet tovább: a Tiszán átkelve Erdélybe, a Hernád-folyó mentén Lengyelországba, és a Sajó mentén északra, a Kárpátokba lehet rajta eljutni.

Az itt található központi helyek részben országos vásárhelyek, részben pedig az eltérő földrajzi régiók, a hegylábi és az alföldi települések közötti árucserét lebonyolító, heti piaccal is rendelkező vásáros helyek. E szerep fizikai megjelenése a település topográfiájában szerencsés esetben régészeti módszerekkel is megfigyelhető, azonosítható: ez a piactér, vagy piac utca.

Területünk déli részén, az alföldi területen is van egy központi hely (Montaj). Ez a Bükk lábánál vezető országos útból Kövesdnél kiinduló, tiszántúli területekre átvezető nagyobb út mentén, a Tiszát övező vizenyős terület szélén helyezkedik el.

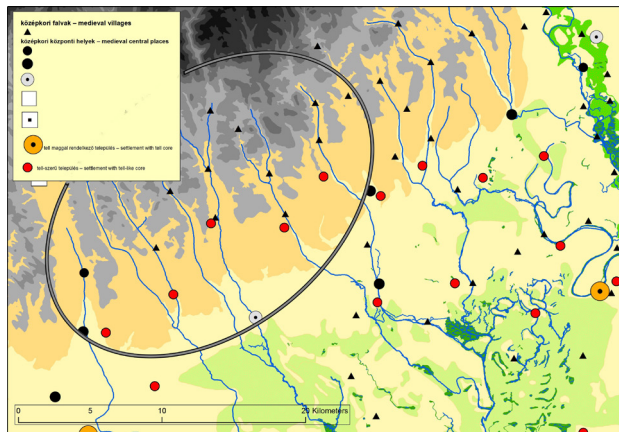
Ha nem állnak rendelkezésre írott források, és a régészeti források alapján szeretnénk kritériumnyalábot összeállítani, nehezebb a helyzetünk. A települések egy része ma is lakott, az itt megőrzött régészeti emlékek nehezen hozzáférhetők. Vizsgálható a település lakott részének a mérete, a telkek száma, a közösségi terek, a településszerkezet, a házak építési módja, a differenciált méretű és minőségű lakóházak elhelyezkedése a településen belül, a kiemelkedő épületek megléte, régészeti leletanyag alapján a különböző mesterségek jelenléte a faluban, valamint a luxus- vagy speciális funkciójú termékek aránya. Az írott források sajnos éppen a kisebb településekről szólnak a legkevesebbet, azonban a régészeti kritériumnyaláb alkalmazásával lehetőség lesz, hogy azoknak a falvaknak az egymáshoz való viszonyát is árnyaljuk, melyek a történeti adatok alapján nem kerültek a központi helyek közé.

Összefoglalás

A két korszak településhálózatának összehasonlítása során a következő megállapításokat tehetjük:

A Bükkből a síkságra futó patakok völgyeiben minden völgyet egy-egy bronzkori település használt. Ezzel szemben a középkorban két-három falu jutott ugyanarra a völgyre. Ez a két korszakban eltérő méretű és adottságú forrásterületek használatát jelenti (7. kép).

A hegylábi területen még egy markáns különbséget figyelhetünk meg. Míg a középkori települések a völgyekben futó patakok mellett, ad-

► 7. kép. A hegylábi zóna eltérő településsűrűsége és forrásterületei a két korszakban (Készítette: Pusztai T.)

► 8. kép. Tard-Tatárdomb bronzkori település és a középkori eredetű Tard falu topográfiai helyzete (Készítette: Pusztai T.)

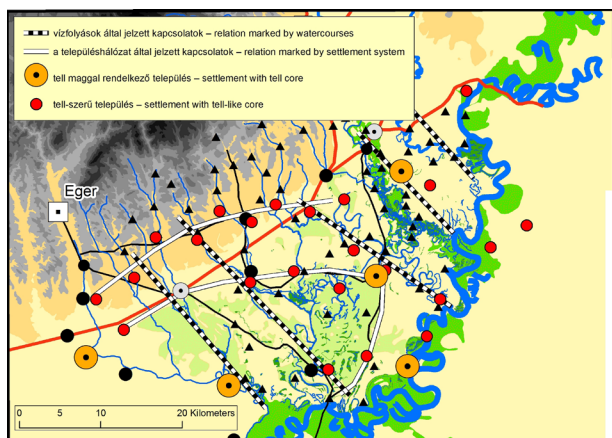
dig a bronzkoriak a völgyeket határoló dombok peremén, a középkoritól teljesen eltérő térsíkon helyezkednek el (8. kép). Ez a különbség annyira szabályos, hogy ha egy adott patak völgyben a régészeti topográfiai adatbázisból „hiányzik” a bronzkori település, e szabály ismeretében lehetőségünk van annak terepi azonosítására. A két vizsgált korszak térhasználatára a Bükk-lábi falvak esetén feltűnően eltérő.

A középkorban, a tenger szintje fölötti 125 m-es magassági vonal mentén, a hegyek és a síkság határán haladva végig berajzolhatjuk az országos utat. Ennek az útnak a vonalán számos középkori település jött létre, melyek ráadásul központi helyekként is működtek. Ha a fő útvonalak mellett az egyéb utakat is fölrajzolnánk, akkor a Bükk-hegylábi középkori települések között is találunk közvetlen kapcsolatot. A hegyláb-nál szabályos sorban elhelyezkedő bronzkori települések között is feltételeznünk kell mindezek alapján egy ilyen kapcsolatot.

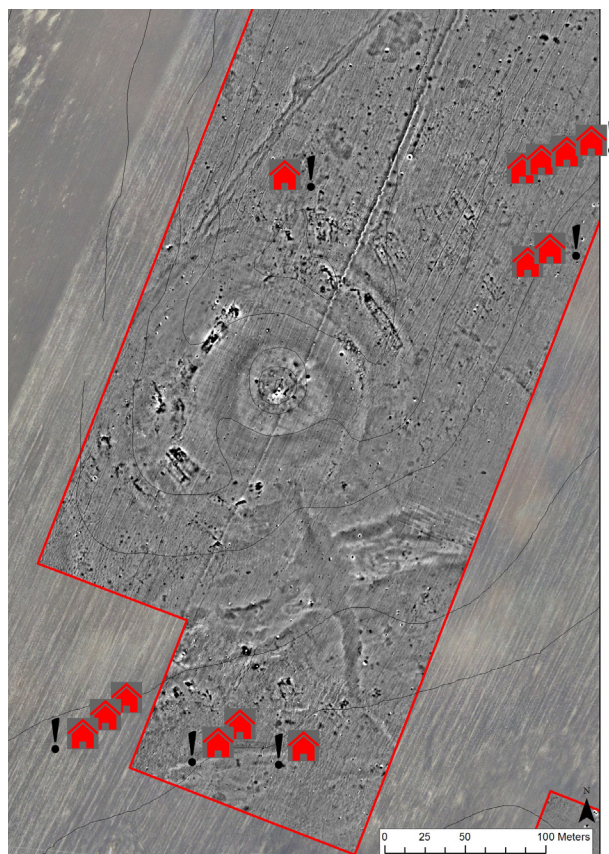
Az úthálózatnak egyértelműen kapcsolódnia kell a településhálózathoz. A bronzkori településhálózatot ismerjük. Ez alapján valószínűsíteni lehet a bronzkori úthálózatot is. A bronzkori települések elhelyezkedéséből következtetve a hegylábi összekötő nyugat-keleti irányú vonal azonban nem ott van, ahol a középkorban. Ez nagyon markáns különbség a két korszak településhálózatá-

ban: a bronzkorban a középkorhoz viszonyítva vagy északabbra, a hegyek lábain találunk településeket (Bogács, Tard, Tibolddaróc, Harsány bronzkori lelőhelyei), vagy délebbre, a síkság vizenyős területeinek a peremén levő jelleghatáron. Ez utóbbi a Mezőkeresztes–Gelej–Mezőcsát vonalon mindkét időszakban létező településláncot mutat, amit egyértelműen az ettől délre elterülő, főleg az egykori Csincse meanderei által tartósan vízzel elöntött, mocsaras, vizenyős terület északi határa indokol. Ezen a területen a középkorban egy jelentős út vitt dél felé, amely a tiszántúli területekre vezetett tovább. Ennek az útnak a vonalán fekszik a középkorban Montaj központi szerepet betöltő települése. A középkori Montaj falu közelében találjuk a Tiszabábolna-Fehérlótanya nevű bronzkori régészeti lelőhely jelölte települést is. A bronzkori település feltehetően ugyanahhoz a délre vezető úthoz kapcsolódott, amelyet később a középkorban is meghatároztunk. A Borsodi-mezőség területén, a síkságon a bronzkori települések csaknem kivétel nélkül egykori vízfolyások partjain jöttek létre. A közlekedési útvonalak meghatározása során a síkságot átszelő egykori vízfolyásoknak minden bizonnyal nagyobb szerepet kell tulajdonítani (9. kép).

Már az elemzés elkészítése előtt nyilvánvaló volt, hogy ugyanazt a területet az eltérő korok embere másként használja. Nem csak a környezeti adottságok változása, hanem az adott korszak szokásai, gazdálkodási módja, társadalmának változása miatt is, hiszen „mindenki más kanállal eszi az időt.” Az említett egybeesések – rögzült településszerkezet, azonos építészeti eljárások és a forrásterületek feltételezett egybeesése – alapján

► 9. kép. A középkori úthálózat gerince és a lehetséges bronzkori utak összehasonlítása (Készítette: Pusztai T.)

► 10. kép. Emőd-Nagyhalom geofizikai felmérése a külső épületsorokkal (Készítette: Pusztai T.)

úgy tűnik, hogy a középkori adatok támpontot, iránymutatást adnak a forrásokban jóval szegényebb bronzkori kutatás számára.

A középkor időszakában a település belső szerkezetében egyaránt tükröződnek a társadalmi viszonyok és a gazdálkodási módok. Az ezen következtetés alapjául szolgáló adatokat azonban a középkori elemzések esetében mind az írásos, mind a régészeti forráscsoport esetében kritériumnyalábok alkalmazásával hozta létre a kutatás. Ezzel szemben a bronzkori települési és társadalmi elemzések egy fő kérdés köré csoportosítják az interpretációs lehetőségeket, és ez a többretegű település megléte vagy hiánya. Kérdés azonban, hogy a bronzkorban csak a tellet értelmezhetjük-e központi helyekként. Mit tudunk beemelni egy kritériumnyaládba, ha csak régészeti források állnak rendelkezésre? A geofizikai felmérések adatai alapján egységes házméret a jellemző minden települési egységen, és nem mutatható ki közösségi térhasználat. Ha az emődi bronzkori település geofizikai felmérése során meghatározott több tucatnyi házat tekintjük (10. kép), felmerül a kérdés, hogy a települések külső részein felépített

házak számát nem vehetjük-e be abba a régészeti kritériumnyaládba, mely a bronzkori települések közötti esetleges hierarchia vizsgálatát szolgálja. Mennyire biztos ezek egykorúsága? Számolhatunk-e eltérő megélhetési stratégiákkal, gazdálkodási módokkal a hegylábi és az alföldi régióban? Tudjuk-e bizonyítani specializáció meglétét? A települések pontos felmérésének további adatai e kritériumnyaláb szélesítését eredményezhetik, melyek alapján a jövő kutatásában jelentős elmozdulás várható a hagyományos dualis modelltől (tell vs. egyrétegű település).

Jegyzetek

- P. Fischl Klára, Tobias L. Kienlin és Seres Nándor, „Bronzezeitliche (RBA1-2) Siedlungsforschungen auf der Borsoder Ebene und im Bükk-Gebirge. Überblick und neue Ergebnisse,” *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 51 (2012): 23–43.; P. Fischl Klára és Tobias L. Kienlin, „Results of a Systematic Survey Programme on the Hatvan Sites of Emőd-Nagyhalom and Tard-Tatárdomb in Northern Hungary,” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64 (2013): 5–32.; P. Fischl Klára, Tobias L. Kienlin, Pusztai Tamás, Helmut Brückner, Simone Klumpp, Tugya Beáta és Lengyel György, „Tard-Tatárdomb: An Update on the Intensive Survey Work on the Multi-Layer Hatvan and Füzesabony Period Settlement,” in *Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians in European Context. International Workshop at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University in Kraków October 27–28*, szerk. Tobias L. Kienlin, Pavel Valde-Nowak, Marta Korczyńska, és Klaus Cappenberg (Oxford: Archaeopress, 2012), 341–379.; P. Fischl Klára és Tobias L. Kienlin, „Neuigkeiten von einem »unbekannten Bekannten« – Der bronzezeitliche Fundort Tiszakeszi-Szódadomb,” in *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*, szerk. Szathmári Ildikó (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2015), 109–120.; P. Fischl Klára, Tobias L. Kienlin és Tugya Beáta, „Bronze Age Settlement Research in North-Eastern Hungary / Bronzkori településkutatások Északkelet-Magyarországon,” *Archeometriai Műhely* 12, no. 2 (2015): 117–135., letöltve: 2018.09.25, <http://www.ace.hu>; Tobias L. Kienlin, P. Fischl Klára és Pusztai Tamás, *Borsod Region Bronze Age Settlement (BORBAS) Catalogue of the Early to Middle Bronze Age Tell Sites Covered by Magnetometry and Surface Survey* (Bonn: Rudolf Habelt, 2018).
- Fischl és Kienlin, „Results of a Systematic Survey,” Kienlin, P. Fischl és Pusztai, *Borsod Region Bronze Age Settlement (BORBAS) Catalogue*.
- Csányi Marietta és Stancik Ilona, „Tiszaug-Kéménylető,” in *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, szerk. Walter Meier-Arendt (Frankfurt am Main: Museum für Vor- und Frühgeschichte, 1992), 115–119.; Csányi Marietta és Tárnoki Judit, „Túrkeve-Te-rehalom,” *uo.*, 159–165; Sz. Mázhé Márta, „Berettyóújfalu-Herpály-Földvár,” *uo.*, 170–173.; Stancik Ilona és Tárnoki Judit, „Jászdózsza-Kápolnahalom,” *uo.*, 120–127.; Szathmári Ildikó, „Füzesabony-Öregdomb,” *uo.*, 134–140.; Tárnoki Judit, „Törökszentmiklós-Terehalom,” *uo.*, 128–130.; P. Fischl Klára, Ároktő-Dongóhalom bronzkori tell telep. *Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktő-Dongóhalom* (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2006), 147–148.; Vicze Magdolna, „Middle Bronze Age Households at Százhalombatta-Földvár,” in *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, szerk. Anders Alexandra, Kulcsár Gabriella, Kalla Gábor, Kiss Viktória és V. Szabó Gábor (Budapest: L'Harmattan, 2013), 757–769.
- Tóth Csaba, Sümegi Pál, Magyar Enikő és Négyesi Gábor, „Geographical Study of a Northern Hungarian Tell Site,” in *Landscapes – Nature and Man*, szerk. Szabó József és Regina Morkünaité (Debrecen-Vilnius: University of Debrecen – Lithuanian Institute of Geology and Geography, 2005), 141–149.
- Kalicz Nándor és Raczky Pál, „The Late Neolithic of the Tisza region. A Survey of Recent Archaeological Research,” in *The Late Neolithic of the Tisza region*, szerk. Tálas László és Raczky Pál (Budapest-Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987), 11–30.
- Timothy Earle, *How Chiefs Come to Power. The Political Economy in Prehistory* (Stanford: Stanford University Press, 1997); Kristian Kristiansen, *Europe before History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Timothy Earle és Kristian Kristiansen, szerk., *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010) versus Tobias L. Kienlin, *Bronze Age Tell Communities in Context. An Exploration into Culture, Society, and the Study of European Prehistory – Part 1: Critique Europe and the Mediterranean* (Oxford: Archaeopress, 2015).
- Szabó István, *A középkori magyar falu* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).
- Pálóczi Horváth András, „A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei,” in *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. október 9–10.-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga*, szerk. Cseri Miklós és Tárnoki Judit (Szentendre – Szolnok: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Szolnoki Damjanich János Múzeum, 2001), 221–261.; Miklós Zsuzsa és Vizi Márta, „Adatok a középkori Ete mezőváros településszerkezetéhez és háztípusaihoz,” in *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*, 261–281.; Pusztai Tamás, „Középkori falvak és mezővárosok régészeti kutatása,” in *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon 1.*, szerk. Benkő Elek és Kovács Györgyi (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, 2010), 113–139.
- Engel Pál, „Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről” [CD-RoM] (Terinfo Bt-MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001).
- Bodnár Tamás, Sárközy Sebestyén és Szolyák Péter, „A történeti Borsod megye településtopográfiája. A Sajó völgye Alsószolcától Sajópetriig,” *Levéltári Évkönyv* 10, (2000): 87–150.
- Kubinyi András, „Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben,” *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999): 502–503.
- Kubinyi, „Központi helyek,” 516.